
ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆԻ ԳՆԱՅԱՏՈՒԹՅԱՄԲ

ՎԱՉԱԳԱՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

Արշակ Չոպանյանի գրական-քննադատական ժառանգությունը հսկայական նյութ է տալիս ուսումնասիրողին: Սկզբից ևեթ գրականագետի գործունեության էական կողմերից մեկը և նրա մշտական մտահոգությունն էին հայ ժողովրդի երկու հատվածների մշակութային արժեքների գնահատումը, փոխադարձ տարածումն ու ծանոթացումը: Չոպանյանի աշխատություններում ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ անցյալի հայ մշակույթի գործիչները միշտ էլ արժանացել են հավասար ուշադրության՝ անկախ այն բանից, թե որ հատվածում են ապրել ու ստեղծագործել, լեզուն արևելահայերենն է եղել, թե արևմտահայերենը:

Ընդհանրապես, պետք է նկատել, որ XIX դարի վերջին քառորդում հայության երկու հատվածների մշակույթների մերձեցման, իրար հետ մտավոր սերտ հարաբերություններ հաստատելու ձգտումը վաղուց արդեն դարձել էր կենսական անհրաժեշտություն թե՛ արևմտահայերի և թե՛ արևելահայերի համար: Բանն այն է, որ աշխարհագրական և քաղաքական բաժանվածությունը որոշ անջրպետ էր առաջացրել ազգի երկու հատվածների մտավոր կացութաձևերի միջև՝ առաջ բերելով ինչ-որ հոգեբանական խորթություն: «Արևելահայերը 50–60-ական թվականներին արդեն վերցրել էին ընդհանուր-ազգային գաղափարաբանական առաջնորդությունը, և եթե այս իրողությունը արտահայտություն էր տալիս որոշ մեծապետական հովերի, ապա աննկատելի չէր նաև այն փաստը, որ հոգեբանական ենթակայության հանգամանքը իր հերթին արևմտահայ մտավորականության որոշ շրջանների զգացմունքները գունավորում էր տեղայնամտական նախանձախնդրությամբ: Նման երևույթները, սակայն, պատմության էմպիրիկ դրսևորումներ էին, որոնք հենց էմպիրիկ լինելով, պետք է տեղի տային ազգի հոգևոր ընդհանրության փիլիսոփայական ճշմարտության առաջ»¹, - գրում է Ս. Սարինյանը:

Եվ իրոք, սկսած 1870-ական թվականների կեսերից՝ «Մշակ» թերթի նախաձեռնությամբ սերտ, կանոնավոր փոխհարաբերություններ սկզբնավորվեցին հայության երկու հատվածների միջև, որոնք էլ ավելի ընդլայնվեցին և ամրացան Պոլսի «Արևելքի» հրատարակմամբ: Իսկ մինչ այդ, ինչպես նկատում է Ա. Արփիարյանը, «Թուրքիո հայերը շատ քիչ բան կ'իմանային Ռուսիո հայոց կյանքեն»²:

Հոգեբանական մերձեցումը կամուրջներ է ստեղծում երկու հատվածների միջև նաև գրական կյանքի փոխադարձ լուսաբանությամբ (Ս. Սարինյանը):

¹ Ս. Սարինյան, Սերունդներ և ավանդներ, Եր., 1984, էջ 63:

² Ա. Արփիարյան, Երկեր, Եր., 1987, էջ 493:

նյան): «Մշակի», «Արծազանքի», «Նոր դարի» էջերում, օրինակ, տպագրվում և արժևորվում են Հ. Պարոնյանի, Ա. Արփիարյանի, Տ. Կամսարականի, Ծերենցի, Պ. Դուրյանի, Մ. Պեշիկթաշյանի, Ղ. Ալիշանի և այլ գրողների ստեղծագործությունները, գնահատվում են արևմտահայ գրականության բնորոշ երևույթները:

Երկու հատվածների մշակութային կապերի սերտացման հարցը արևմտահայ իրականության մեջ մի առանձնահատուկ կրթություն է առաջադրվում 1880-ականների ռեալիստները և հատկապես նրանց առաջնորդի՝ Ա. Արփիարյանի կողմից: Արփիարյանը ամենայն լրջությամբ էր ըմբռնում ու մեկնաբանում խնդրի անհրաժեշտությունը: Կարևորելով արևմտահայ և արևելահայ գրողների ու գրական գործընթացների միջև կապն ամրապնդելու հարցը՝ նա վերջինիս մեջ դնում էր ավելի խոր ու լայն բովանդակություն, քան սոսկ ազգային գրականության միասնականության գաղափարն էր: Հարցն ուներ նաև քաղաքական, մասնավորապես՝ ազգապահպանման և ազատագրական խնդիրների լուծման ներքին միտվածություն: «Խնդրի քննության պատմական հայեցակետի հիմքով,- գրում է Լ. Մուրադյանը,- քննադատը, զուգարդելով երկու հատվածների զարգացման յուրահատկությունները, ազգային ընդհանրության ըմբռնման պահանջը դիտում էր առաջնային»³:

Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի միասնականության խնդիրը վերաճում էր ազգի համախմբման մի ավելի ընդհանուր սկզբունքի: Ահա խորապես ըմբռնելով պատմական պահի այդ յուրահատկությունը՝ Արփիարյանը երկու գրականությունների միասնականությանը տալիս էր համազգային մեծ նշանակություն: Նա ամենօրյա աշխատանքով ձգտում էր արագացնել այդ միավորման ընթացքը և բոլոր միջոցներով պայքարում էր դրան խանգարող երևույթների դեմ:

Ընդհանրապես շատ մեծ է Ա. Արփիարյանի դերը արևմտահայությանը արևելահայ նոր գրականության լավագույն արժեքների հետ ծանոթացնելու գործում: «Մասիսում», այնուհետև «Հայրենիքում» նա քննական հոդվածներով, նաև առանձին ստեղծագործությունների տպագրմամբ արևմտահայ շրջաններին պարբերաբար ծանոթացնում էր արևելահայ գրականության նորույթներին: Չնայած բազմաթիվ խոչընդոտներին՝ «Արևելքում» տպագրում է Րաֆֆու «Խաչագողի հիշատակարանը» և «Խամսայի մեկիքությունները»⁴: Արևմտահայ հասարակությունը առաջին անգամ Արփիարյանի նախածեղնությամբ է ծանոթանում Խ. Աբովյանին ու Պ. Պռոշյանին, Լեոյին ու Վրթ. Փափազյանին, Գ. Արծրունուն ու Գ. Սունդուկյանին և շատ ուրիշների: Հետագայում նկատելիորեն ընդլայնվում են արևմտահայ քննադատության հետաքրքրությունները արևելահայ գրականության հանդեպ: Հոդվածներ են տպագրվում Միք. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ալ. Շիրվանզադեի, Հ. Հովհաննիսյանի և այլ գրողների մասին, ընդարձակ խոսք է բացվում Լեոյի ստեղծագործության վերաբերյալ, հրատարակվում են Գամառ-Քաթիպայի անտիպ բանաստեղծությունները: Այդ տեսակետից հատկապես արգասավոր են դառնում «Արևելք», «Երկրագունդ»

³ Լ. Մուրադյան, Ա. Արփիարյան. կյանքը և ստեղծագործությունը, Եր., 1991, էջ 131-132:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 80:

պարբերականները և մանավանդ «Մասիս» հանդեսը, որոնք, լույս ընծայելով արևելահայ դասականների երկերը, շատ հաճախ դրանք ուղեկցում են ներկայացվող գրողի կյանքն ու ստեղծագործությունը բնութագրող համառոտ ակնարկներով:

Շարունակելով ստեղծված ավանդույթը՝ Ա. Չոպանյանը առավել ծավալում, զարգացնում և ընդլայնում է այդ գործը: «Կարելի է ասել,- գրում է Յ. Թամրազյանը,- որ խառնվածքի և ոճի տարբերություններով հանդերձ՝ նա էլ Արփիարյանի պես արևմտահայ նորագույն գրականության եռանդուն կերտողներից էր, գաղափարական-գեղագիտական լիցքեր էր տալիս նորագույն հեղինակներին, մյուս կողմից՝ կազմակերպում նաև հայության երկու հատվածների գրականության առնչությունները»⁵:

Հայության երկու հատվածների մշակութային մերձեցման հարցը Չոպանյանի կողմից առանձնահատուկ շեշտով է դրվում հատկապես անահիտյան շրջանում, երբ ինքն էլ՝ հանդեսի խմբագիրը, պարբերաբար անդրադառնում է արևելահայ մամուլի գրական քաղաքականությանը, գրականության վերջին նորություններին և իր քննադատության ոլորտ է առնում արևմտահայ և արևելահայ գրականության բնորոշ երևույթները: «Ինքն իսկ լինելով իր հանդեսի գլխավոր քննադատը՝ Չոպանյանը հեռավոր ու լայն տեսանկյունով էր դիտում ընթացիկ գրականության համապատկերը,- գրում է Լ. Մնացականյանը:- Նրա համոզմամբ, պատմական պահը ուղղակի հարկադրում էր, որպեսզի քաղաքական միասնությունից զրկված հայ ժողովուրդը աշխարհին ներկայանա հոգևոր կյանքի միասնությամբ, որ ամենից առաջ պիտի իրագործվեր գեղարվեստական գրականության մեջ»⁶:

Նշանակալից է հատկապես 1899 թ. «Անահիտում» տպագրված «Ռուսահայեր ու թրքահայեր» խորագրով հոդվածը: Դա ըստ էության պատասխան էր «Մուրճի» խմբագրի առարկություններին, որոնք վերաբերում էին ամսագրի 10-ամյակին նվիրված մի հոդվածում⁷ արևելահայ գրականության մասին Չոպանյանի արտահայտած տեսակետներին: Բուն բանավեճի քննությունը մեր նպատակներից դուրս է⁸: Հոդվածը մեզ հետաքրքրում է այնքանով, որքանով հեղինակը, առաջնորդվելով կուլտուր-պատմական դպրոցի սկզբունքներով, բացատրում և մեկնաբանում է հայ նոր գրականության արևելահայ ու արևմտահայ ճյուղերի առանձնահատկություններն ու տարբերությունները:

Ձուգադրելով երկու հատվածների գրականությունը՝ Չոպանյանը, ելնելով ազգային գիտակցության միասնության գաղափարից, առաջադրում է երկու հատվածների հոգևոր մերձեցման անհրաժեշտությունը՝ որպես ազգային գրականության զարգացման կարևոր նախադրյալ: «Ինձի համար,- գրում է քննադատը,- Ռուսահայ եւ Տաճկահայ՝ միեւնոյն ցեղն են իր

⁵ Յ. Թամրազյան, Հայ քննադատություն, Գիրք Գ, Եր., 1992, էջ 648:

⁶ Լ. Մնացականյան, Քսաներոդ դարասկզբի արևմտահայ գրական քննադատությունը, Եր., 1990, էջ 246:

⁷ Տե՛ս Ա. Չոպանեան, «Մուրճը» եւ ռուսահայ արդի գրականութիւնը, «Անահիտ», Փարիզ, 1899, № 5-6:

⁸ Այդ մասին տե՛ս Լ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 247-250, Յ. Թամրազյան, նշվ. աշխ., էջ 654-655:

միեւնոյն հիմնական յատկանիշներովը, որ իր երկու հատուածներուն մէջ կ'այլազանուի այն մասնաւոր գոյնովը զոր տեղական միջավայրը, տիրող քաղաքակրթութիւնը կուտան անոր: Քննադատութեան գործը պէտք է ըլլայ ամէն կողմնակալ նկատումէ բարձրանալով՝ ուսումնասիրել այդ արտաքին տարբերութիւնները, բաղդատել զանոնք ու եզրակացութիւններ հանել,– աշխատութիւն մը որուն խղճամիտ կատարումովը հայ ցեղը, իր ամբողջութեամբը, պիտի կարենայ օգտուիլ»⁹:

Այնուհետև գրականագետն անդրադառնում է երկու հատվածների տարբերություններին, պարզաբանում դրանց պատճառները՝ վերջիններս ուղղակիորեն բացատրելով երկու հատվածների քաղաքական, աշխարհագրական, պետական, ընդհանուր կրթական մակարդակների տարբերություններով: Արևելահայերի ազգային գոյությունն ու քաղաքական կացությունը ռուսական տիրապետությունից հետո, ինչպես նշում է գրականագետը, որոշակիորեն կայուն էր ու ապահովված, որը և ուղենշեց նրա հասարակական, մտավոր ու նյութական զարգացման բնականոն ընթացքը: Մշակույթը սերտորեն կապված էր բնօրրանի հետ, և արդեն՝ սկսած Աբովյանից, գրականությունը նախընտրել էր ժողովրդական, ազգային ուղղությունը, և ինչպես նկատում է քննադատը, «դանդաղ բայց տրամաբանական ընթացքով մը՝ դէպ ի բարձրագոյն արուեստ մը, դէպ ի համամարդկային ու գիտուն գրականութիւն մը կը դիմէ»¹⁰: Ինչ վերաբերում էր արևմտահայ իրականությանը, ապա այստեղ գոյության անհաստատ կացությունը, «թուրք մթնոլորտին» ամենէն սանձարձակ կամայականութեան» ծանր պայմանները, կրոնական պառակտումները լուրջ ճեղքեր էին առաջ բերել ազգային հոգեբանության մէջ՝ նրա ամբողջությունը տրոհելով օտարման ու տարընթացության հիվանդագին դրսևորումներով: Մտավոր-գրական կյանքը ապաստանել էր բնաշխարհից հեռու, օտար քաղաքներում, և որովհետև ազգային գրականությունն աներևակայելի էր առանց ժողովրդական կյանքի հետ անմիջական շփման և ուսումնասիրության, ուստի և գեղարվեստական մտածողությունը տուրք էր տվել եվրոպական ճաշակի նմանակությանը, թեև, ինչպես նկատում է Չոպանյանը, արևմտահայոց մէջ ևս աստիճանաբար ծնունդ էր առնում «ազգային գոյնով սնուած գրականութիւնը»:

Ամփոփելով իր դիտողությունները արևելահայ և արևմտահայ հոգևոր մշակույթի էական տարբերությունների վերաբերյալ՝ գրականագետը դրանք ընդհանրացնում է հետևյալ երեք կետերի մէջ. «ա. Ռուսահայերը աւելի «ընկերական զգացում», աւելի «հաւաքական զարգացում» ունին, Տաճկահայերը աւելի «անձնական ինքնատպութիւն», աւելի «անհատականութիւն». բ. Ռուսահայոց մէջ տիրական ձգտումը «օգտապաշտութիւնն» է, Տաճկահայոց մէջ «գեղեցկագիտական զգացումը». գ. Ռուսահայերը աւելի «ազգային գոյն» ունին, աւելի «հայ ու արեւելցի» են, Տաճկահայերը աւելի «արեւմտական» են, աւելի «միջազգայնութեան մօտեցած»¹¹:

Որ այս բնութագրումների մէջ վիճելի կետեր կան, անառարկելի է: Այդ իրողությունը նկատում է նաև էդ. Ջրբաշյանը: «Այս բնութագրումների

⁹ Ա. Չոպանեան, Ռուսահայեր ու թրքահայեր, «Անահիտ», 1899, Փարիզ, № 11, էջ 318:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 324:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 318:

շատ կողմեր, իհարկե, կարելի է վիճարկել,- գրում է նա:- Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ նշված տարբերությունները, Չոպանյանի կարծիքով, բացարձակ չեն, այլ ցույց են տալիս միայն էականը, գերակշռողը, որ գուցե է «տեղական միջավայրի և տիրող քաղաքակրթության» ազդեցության տակ: Այդ հատկանիշները նաև անշարժ, հավերժական մի բան չեն, այլ գտնվում են զարգացման ու փոխազդեցության մեջ և «ներքնապես կրնան միության վերածվիլ»¹²:

Հատկանշական է, որ Չոպանյանը արդեն նկատում է այդ միության երկկողմանի ձգտման բույրը, նույնիսկ բերում է օրինակներ. «Խրիմեան, ու մանաւանդ Սրուանձտեանց ու Տեվկանց, Վանէն, հայ հողէ բուսած էջեր արտադրած են. Տեվկանցի *Շահէնը* Թրքահայոց *Վերք Հայաստանին* է... *Հրանդ Պոլիս* չարչարուող «պանդուխտ»ներուն մարտիրոսութիւնը պատմեց «հայ» էջերու մէջ. *Թլկատիցին* գաւառական կեանքի պատկերներ գծեց հզօր, համեղ ու քնարերգական սրամտութեամբ մը»¹³: Իսկ արևելահայ գրականության ընթացքի մեջ միաժամանակ սկսվել էր կազմավորվել գրական մի նոր սերունդ՝ գեղասեր և ավելի լայնաճաշակ, նկատում է գրականագետը:

Առաջադրելով ազգի երկու հատվածների մշակութային կապերի զարգացման խնդիրը, դնելով գրական կյանքի փոխադարձ լուսաբանության պահանջը՝ Չոպանյանը ինքն էլ երևույթի կենսական անհրաժեշտության խոր գիտակցումով էր մոտենում հարցին¹⁴: Հայ նոր գրականությունը ժողովրդի մեջ տարածելը, արևելահայ և արևմտահայ հատվածների մշակույթը փոխադարձաբար իրար ծանոթացնելը, մանավանդ արևելահայ գրականության խոշոր դեմքերին արևմտահայության մեջ հանրաճանաչ դարձնելը գրականագետի համար ունեին գործնական նշանակություն և, ինչպես արդեն նկատեցինք, նրա մշտական գործունեության ամենակարևոր բաժիններից էր: «Անահիտի» էջերում նա պարբերաբար երկեր է տպագրում արևելահայ գրականությունից, մեկը մյուսի հետևից հրապարակ է հանում ուսումնասիրություններ Աբովյանի¹⁵, Պռոշյանի, Բաֆֆու, Սունդուկյանի, Շիրվանզադեի, Հ. Հովհաննիսյանի և այլ գրողների մասին, ինչպես նաև տպագրում է քննադատական ակնարկներ, որոնք ուրվագծում էին արևելահայ գրականության զարգացման գլխավոր ուղղությունները, ներկայացնում գրական շարժման համապատկերը: Այդպես Չոպանյանը նկատելիորեն աշխուժացնում է արևմտահայ հասարակության և հատկապես գրական քննադատության հետաքրքրությունները արևելահայ գրա-

¹² **Էդ. Ջրբաշյան**, *Գեղագիտություն և գրականություն*, Եր., 1983, էջ 336–337:

¹³ **Ա. Չոպանեան**, *Ռուսահայեր ու թրքահայեր*, «Անահիտ», էջ 325:

¹⁴ Այս հարցերը գրականագետի կողմից հետևողական արտահայտություն են ստացել նաև 1910 թ. տպագրված «Գերագոյն ուժը» վերնագրով հոդվածում: Այս հանգամանքը կրկին համոզում է, որ Չոպանյանի համար արևելահայ և արևմտահայ մշակույթների մերձեցման, փոխլրացման խնդիրը արտահայտում էր մի ամբողջ գրական աշխարհայացք, որ տարիների ընթացքում ոչ միայն չի փոխվում, այլև գնալով ավելի է խորանում ու հարստանում (տե՛ս **Ա. Չոպանեան**, *Գերագոյն ուժը*, «Անահիտ», Փարիզ, 1910, № 11–12, էջ 247–248):

¹⁵ **Ա. Չոպանյանի**՝ Խ. Աբովյանին ու նրա գրական ժառանգությանը տված գնահատականներին մենք անդրադարձել ենք առանձին (տե՛ս **Վ. Ավագյան**, *Աբովյանը անցյալի և պատմական հեռանկարի ուղիներում*, «Նոր-Դար», Եր., 2003, № 2, էջ 44–48):

կանության հանդեպ և, վերջապես, հոգեբանական մերձեցման կանուրջներ ստեղծում երկու հատվածների մշակութային կյանքում:

Եվ եթե անգամ այդ գրախոսություններից, նաև հոդվածներից շատերը հեռու են տվյալ հեղինակի ստեղծագործության վերաբերյալ գրականագիտական-գեղագիտական հանրագումար լինելուց և ոչ էլ առաջին կամ ելակետային խոսքն են այս կամ այն գրողի կամ գործի վերաբերյալ, հաճախ էլ զուրկ են տեսական բանաձևումներից կամ իմաստասիրական բարդ դատողություններից, այնուհանդերձ դրանք ուշագրավ են նրանով, որ իրենց արտաքուստ անպաճույճ տեսքի տակ անպայմանորեն ուրվագծում են Չոպանյանի քննադատական խառնվածքի, գեղագիտական նախասիրությունների առանձին կողմեր, և դրանք մոռացության մատնելը կլիներ շատ անարդարացի:

Առաջիններից մեկը, որին արևելահայ հեղինակներից անդրադարձավ Ա. Չոպանյանը, Գ. Սունդուկյանն էր: Վերջինիս թատերական գործունեության 50-ամյակի առթիվ գրած հոդվածում Չոպանյանը թեպետ շատ հակիրճ, սակայն հիմնավոր բացահայտում և ընդգծում է գրողի ստեղծագործության ամենաբնորոշ ու էական կողմերը¹⁶: Հատկանշական է, որ 1912 թ., երբ Չոպանյանը Գ. Սունդուկյանի մահվան առիթով կրկին անդրադարձնում է գրողի անձին և նրա արվեստի առանձնահատկություններին, ցավով նկատում է, որ շատերը, մանավանդ արևմտահայերի մեջ, միայն վերջինիս անունը գիտեն: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ գրականագետը մի առանձնահատուկ սրությամբ է դնում գրողի անձին ծանոթացնելու և նրա գործը ճանաչելի դարձնելու խնդիրը: «Սունդուկյանցի գործը պետք է տարածել ժողովրդին բոլոր խավերում, բոլոր հատվածներում մեջ»¹⁷, - գտնում է նա:

Չոդվածն ունի ընդգծված դրական շարադրանք, բնութագրումներում երբեմն նկատելի է զգացմունքային կողմը, չկան նույնիսկ աննշան դիտողություններ: Սակայն դա ամենևին չի նշանակում, թե Չոպանյանը Սունդուկյանի արվեստը արժևորելիս գերազնահատում է այն, մանավանդ որ տված գնահատականները հիմնավորված են, և նրանցից շատերը իրենց հետաքրքրությունը չեն կորցրել նաև այսօր: Պարզապես կարծում ենք՝ հոդվածի ոգին բուն իմաստով ոչ այնքան վերլուծական է, որքան զգացմունքային. չէ՞ որ, ի վերջո, այն գրված է գրողի մահվան կապակցությամբ, ուստի առաջին հերթին պետք է զգացվեր հարգանքը հեղինակի և նրա վաստակի նակատմամբ:

Չոպանյանը Սունդուկյանի տաղանդի ամենաբնորոշ ու գլխավոր հատկանիշը համարում է «դիտողության կարողությունը», նրա՝ «կյանքի սուր ու ճշգրիտ ըմբռնումին ձիրքը»: Ընդ որում, ինչպես նկատում է հոդվածագիրը, «Ատիկա կարճատեսի մանրախույզ հատվածական դիտողությունը չէր, այլ թափանցող հայացքը, որ նկարագիրներու հիմքը, տիպարներու ներսիդին, կյանքի պատկերներու թաքուն նշանակությունը կնկատե ու կհասկնա» (733):

¹⁶ Տես **Ա. Չոպանյան**, Ազգային քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1901, № 4-5, էջ 128:

¹⁷ **Ա. Չոպանյան**, Երկեր, Եր., 1988, էջ 744: Այսուհետև այս հրատարակությունից կատարած մեջբերումների համապատասխան էջը կնշվի տեքստում փակագծերի մեջ:

Ժամանակային առումով թեև Սուևդուկյանը համարվում է հայ առաջին «Ճշմարտապես իրապաշտ» գրողը, սակայն նրա ստեղծագործությունը դիտվում է որպես հայկական ռեալիզմի բարձրագույն արտահայտություններից մեկը: Գրողի գեղագիտական ըմբռնումների, նրա գրական մեթոդի ձևավորման մեջ կարևոր տեղ վերապահելով ռուս և ֆրանսիացի իրապաշտ վարպետներից կրած ազդեցությանը՝ Չոպանյանը, այնուամենայնիվ, Սուևդուկյանի ռեալիստական արվեստի բնույթը բացատրում է գլխավորապես նրա «խառնվածքի իսկությամբ»: «Եվ այդ ներքին բնածին հակումն է, – գրում է քննադատը, – որ, այնպիսի շրջանի մը, ուր հայոց մեջ ռոմանտիկ ուղղությունը միահեծան կտիրեր և ուր նույնիսկ Եվրոպայի մեջ իրապաշտությունը դեռ նոր սկսած էր կազմվիլ իբր դպրոց և պայքարի մեջ էր ռոմանտիզմին հետ, մղած է Սուևդուկյանցը հարիլ այդ նոր դպրոցին և զայն ընդգրկելով հիմնել հայ իրապաշտ թատերական գրականություն մը: Ու աշխարհիս մեջ քիչ գրագետ կա, որ Սուևդուկյանցին չափ զուտ, անխառն իրապաշտ եղած ըլլա» (734–735):

Սուևդուկյանի ստեղծագործության արժանիքները գնահատելիս Չոպանյանը անում է բազմաթիվ նկատումներ, որոնք բխում են գրողի ռեալիզմի ոգուց և միաժամանակ բացահայտում են նրա գեղարվեստական մտածողության բաղկացուցիչ տարրերը: Այդ դիտարկումները հետաքրքիր են հատկապես այն առումով, որ նրանցում ըստ էության ձևակերպվում են նաև ուսումնասիրողի ըմբռնումները ռեալիզմի մի շարք էական կողմերի վերաբերյալ: Օրինակ. «Ոչ մեկ ավելորդություն կա հոն (Սուևդուկյանի գործի մեջ - Վ. Ա.): Այդքան հակիրճ, սեղմ, խիտ հեղինակ քիչ կարելի է գտնել: Տիպարները գծված են մեծ, լայն գծերով: Խոսակցությունները արագ են, կտրուկ, կենդանի, տեսարանները՝ աշխույժ, ամփոփ: Յեղիմակը իբր ճշմարիտ արվեստագետ ըմբռնած է, որ կյանքը ճիշտ նկարելու համար, պետք է ոչինչ ավելցնել, բայց և պետք է գիտնալ կրճատել ավելորդ մանրամասնությունները և ցույց տալ միայն էականները» (737):

Չոպանյանի գեղագիտական համակարգը մեկնաբանելու տեսակետից սկզբունքային նշանակություն է ստանում նաև այն անհանդուրժողականությունը, որ գրականագետը հանդես է բերում գեղարվեստական գրականության մեջ բացահայտ միտումնավորության նկատմամբ: Որքան էլ Սուևդուկյանը իր արվեստի մեջ բացարձակ իրապաշտ էր, այնուհանդերձ կյանքի նկատմամբ չէր կարող չունենալ իր որոշ հակումները, սկզբունքները, շեշտված նախասիրություններն ու ատելությունները: Ներկայացնելով գրողի անհատականության դրսևորումը իր գործերում պատկերվող իրականության վերաբերմամբ՝ Չոպանյանը ըստ էության բնութագրում է նրա աշխարհայացքը՝ առանց վերջինիս անունը տալու: Սակայն Սուևդուկյանի՝ որպես ռեալիստ գեղագետի գրական արժեքը այն է, որ, ինչպես նկատում է քննադատը, նրա հայացքները ստանում են զուտ գեղարվեստական դրսևորում՝ գրողի ստեղծագործությունը զերծ պահելով «իրապարակագրական բեմասացության և միակողմանիության խութեն»: «Իր գործը, – գրում է Չոպանյանը, – ամբողջովին տոգորված է այն մոլեգին ատելությունով, զոր այդ ազնիվ մարդը կտածեր անխիղճ ու գռեհիկ հարուստին, լիրբ փարիսեցիին, վայրագ եսականին դեմ, բոլոր տգրուկներուն և բոլոր

թարթուֆներուն դեմ, և ան համակ խնկավետված է նաև այն ջերմ գթությամբն ու աղապատանքովը, զոր այդ ոսկի սիրտը կզգար հալածված անմեղության, խորտակված տկարության համար և այն զորովագին զմայլմամբը, զոր ուներ պարզ, բարի, մաքուր, քաջ հոգիներուն համար. բայց այս ամենը երբեք քարոզի ձև չեն ստանար, ասոնք «կարտաշնչվին» իր գծած տեսարաններեն, իր նկատած տիպարներեն» (738):

Այս հանգամանքն էլ նկատի ունենալով՝ Չոպանյանը վստահաբար եզրակացնում է, որ «Սուևդուկյանց ոչ միայն հայկական ինքնատիպ թատերագրության հիմնադիրն է, այլև մեր գրականության ամենեն կատարյալ արվեստագետներեն մին» (738):

Սուևդուկյանին նվիրված աշխատությունից անմիջապես հետո Չոպանյանը հողված տպագրեց Յովհ. Յովհաննիսյանի մասին՝ բանաստեղծի գալիք ստեղծագործական հորեյանի առթիվ: Երկու գրողների վերաբերյալ գրականագետի աշխատությունները լույս տեսան գրեթե միաժամանակ, և դժվար չէ նկատել, որ գրականագիտական որոշ հարցադրումներ, որ առկա էին «Գ. Սուևդուկյանց» ուսումնասիրության մեջ, մասնավորապես գեղարվեստի համակարգում հայեցողական քարոզի և գեղեցկագիտական տարրերի վերաբերյալ, անցնում են Յովհ. Յովհաննիսյանին նվիրված հողվածի էջերը՝ ստանալով կոնկրետ-վերլուծական իրացումներ:

Այսպես, Յովհաննիսյանին համեմատելով գրական նախորդների՝ Նալբանդյանի, Շահագիզի և Գամառ-Քաթիպայի հետ՝ Չոպանյանը նրան որակում է որպես «զուտ արուեստագետ», որը, ինչպես քննադատն է նկատում, «առաջին Ռուսահայ բանաստեղծն է որ քնարը նկատեց ամեն բանէ առաջ իբր արուեստի գործիք մը, իբր գեղեցիկ, հմայիչ նուագներ արտադրելու միջոց մը»¹⁸: Ի տարբերություն նրանց, որոնց արվեստում հրապարակախոսական տարրը կարևոր տեղ էր գրավում: Յատկանշական է, սակայն, որ որքան էլ Չոպանյանը բարձր է գնահատում Յովհաննիսյանի «զուտ քնարերգական» բանաստեղծությունը, այնուամենայնիվ չի շրջանցում նաև վերոհիշյալ «երեք մեծ հրապարակախոս» պոետների արժեքը, դեռ ավելին՝ վերջիններիս համեմատ Յովհաննիսյանին գտնում է ավելի համեստ: Բայց դա ամենևին էլ արժեքները շփոթելու հետևանք չէր. քննադատը բանաստեղծներից յուրաքանչյուրին հասկանում և գնահատում է՝ խորապես ըմբռնելով նրանց արվեստի նշանակությունը:

Անշուշտ, արվեստի մեջ Չոպանյանի նախասիրությունը ակնհայտորեն գեղեցկագիտական տարրի կողմն էր, սակայն քննադատը լավ էր հասկանում նաև հրապարակախոսական հանրագուտ գաղափարայնության ու միտումնավորության օրինականությունն ու անհրաժեշտությունը, և այս իմաստով միանգամայն հասկանալի է նրա կողմից Նալբանդյանի, Շահագիզի, Գամառ-Քաթիպայի, ինչպես նաև Աբովյանի հրապարակախոսական-հայրենասիրական էջերի բարձր գնահատումը, հարկավ կոնկրետ-պատմական ժամանակաշրջանի մեջ վերջիններիս ունեցած նշանակության գիտակցումով: Իսկ Յովհ. Յովհաննիսյանին տված «զուտ արուեստագետ», «զուտ բանաստեղծ» բնութագրումներով Չոպանյանը ըստ էության

¹⁸ Ա. Չոպանյան, Յովհաննես Յովհաննիսեան, «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1912, № 4761:

թյան պարզում է արվեստի մեջ հրապարակախոսության և գեղարվեստի հարաբերակցության ու վերջնական նպատակի ձևավորման վերաբերյալ իր տեսական մոտեցումը. «Ձուտ արուեստագետ» մը կան «զուտ բանաստեղծ» մը ըլլալ չի նշանակեր ո և է աշխարհայեացք չունենալ, միմիայն շնորհալի պատկերներ և ներդաշնակ բառեր քով քովի շարելով շատանալ. կան այդպէս ընողներ,- գրում է գրականագետը,- բայց անոնց գործը շինծու ծաղիկ մըն է, և չի կրնար համարուիլ ճշմարիտ արուեստ, որուն առաջին պայմանն է կենդանութիւն, ինչ որ կը ստացուի միմիայն անձնական ինքնատիպ հոգիի մը անկեղծ ինքնեկ արտագեղմամբը: Արուեստագետը ունի ուրեմն իր ուրոյն խառնուածքը, աշխարհահայեացքը, ձգտումները. բայց ատոնք կ'երգէ կան կը նկարէ՝ փոխանակ քարոզելու. ...իր գործը՝ գեղեցկագիտական հրապոյրի մը վայելքին հետ զոր ամէն բանէ առաջ կը պարգեւէ ընթերցողին՝ կը պարունակէ թաքուն բարոյական մը, ուղղութիւն մը, գաղափար մը կան գաղափարախումբ մը, զոր ընթերցողը պիտի գտնէ և ըմբռնէ»¹⁹: Այսպիսով, ստացվում է աշխատանքի մի տեսակ բաժանում, ուր արվեստագետի գլխավոր խնդիրը պետք է լինի ապահովել գործի գեղարվեստական կողմը, իսկ վերջինիս գաղափարական կողմի ընկալումը արդեն վերապահվում է ընթերցողին:

Ինչ վերաբերում է Յովի. Յովհաննիսյանի ստեղծագործության առանձնահատկությունների ընդգծմանը, ուշագրավ է, որ Չոպանյանը բանաստեղծի գեղեցկագետ խառնվածքի ձևավորման մեջ որքան էլ առաջնային տեղ է վերապահում գերմանական ու մանավանդ ռուս բանաստեղծությունից կրած ազդեցությանը, այնուամենայնիվ կարևոր տեղ է հատկացնում նաև հայ ժողովրդական բանաստեղծության բարերար ներգործությանը, հանգամանք, որ գրականագետին կրկին առիթ է տալիս հավաստելու ժողովրդական երգերի գեղեցկությունը և արժևորելու դրանք իբրև «ամենամաքուր քնարերգութեան յաւիտենական անցամաքելի և աննավճիտ աղբիւր»:

Ռեալիստական մեթոդի եզրերի մեջ առնված մեկնաբանություններով են հատկանշվում Չոպանյանի՝ նաև Ալ. Շիրվանզադեի ստեղծագործության առանձնահատկություններին տված գնահատականները: Եթե Սունդուկյանն առաջինն էր, որ, հարելով «իրապաշտ» դպրոցին և վերջինիս շատ սկզբունքները վավերացնելով իր ստեղծագործության մեջ, հիմնեց հայ ռեալիստական թատերական գրականությունը, ապա Շիրվանզադեն, ինչպես նկատում է Չոպանյանը, առաջինն էր, որ «հայ վեպին մեջ մտցուց իրապաշտ ձգտումը»:

Գրականագետը Շիրվանզադեի ստեղծագործության էական հատկանիշը համարում է «առարկայականութիւնը»: Յետաքրքիր է սակայն, որ այդ առանձնահատկությամբ Չոպանյանը Շիրվանզադեին սկզբունքորեն սահմանազատում է ոչ միայն հայ ռոմանտիկներից, այլև Վ. Փափազյանի և Ջոհրապի իրապաշտական էջերից: Տարբերակման գլխավոր մեկնակետը գրականագետի համար գրողներից յուրաքանչյուրի՝ ստեղծագործության մեջ սեփական խառնվածքի, անհատականության ավելի կան պակաս դրսևորվածությունն է: Այդ իմաստով Շիրվանզադեի ստեղծագործությունը

¹⁹ Նույն տեղում:

դիտելով որպես «ամենամանձնականը»՝ Չոպանյանը նրան համարում է «մեր ամենէն իսկական «իրապաշտը»: Անշուշտ, հարցն այնպես չպետք է պատկերացնել, թե Չոպանյանը թերագնահատում կամ բացառում է Փափազյանի և Ջոհրապի ստեղծագործության գեղարվեստական արժեքը: Հարցի դրվածքը այլ է: «Հեռու են անշուշտ գրականութեան մէջ անձնական խառնուածքին տիրապետումը պակասութիւն մը նկատելէ,- շտապում է իր միտքը մեկնել գրականագետը,- ասիկա՝ տաղանդի ուրիշ տեսակ մըն է պարզապէս. և արուեստի մէջ կենդանի, ու գեղեցիկ գործեր արտադրելու համար, էականը՝ տաղանդին տեսակը չէ, այլ նոյն ինքն տաղանդը: Կան իսկ ճիւղեր ու նիւթեր, որոնց համար անձնական խառնուածքը անելի նպաստաւոր է: Ինչ որ կ'ուզեմ մատնանիշ ընել, այն է որ Շիրվանզադէ ունի տաղանդի «առարկայական» անունով ճանչուած տեսակը»²⁰:

Հարցադրումը սկզբունքային է դառնում գրողի գեղագիտական համակարգը մեկնաբանելու համար: Արժևորելով Շիրվանզադէի արվեստը՝ Չոպանյանը «առարկայականության» հատկանիշով է բնութագրում գրողի ստեղծագործության մի շարք կողմեր, մասնավորապես նրա մեթոդի օբյեկտիվությամբ է հիմնավորում վերջինիս արվեստի ուժն ու յուրահատկությունը: «Անձնական տրամադրութիւններ, որոշ աշխարհայեացք մը, տիրական նախասիրութիւններ չեն բռնապետեր Շիրվանզադէի գործին մէջ և կեանքի պատկերացումը չեն գունաւորեր հեղինակին եսին գոյնովը.- գրում է ուսումնասիրողը,- այդ գործին մէջ, կեանքը՝ ինչպէս որ է, բիւրազան ու հակասական, կը ցոլանայ հարազատօրէն: Հեղինակին անձը կը թաքչի հոն իր ստեղծած բազմաթիւ մարդկային տիպարներուն մէջ, իրարմէ անհունապէս տարբեր և որոնց իւրաքանչիւրը իր ուրոյն կեանքովը կ'ապրի, իր անձնական խառնուածքն ու աշխարհայեացքն ունի»²¹:

Այսպիսով, Չոպանյանը Շիրվանզադէի ռեալիստական արվեստի ուժն ու ամենացայտուն հատկանիշը տեսնում է կյանքի օբյեկտիվ ընդգրկման, կերպարների ճշմարտացիության և առարկայականության մեջ: Սակայն նման մեկնակետը չի ենթադրում, թե գրականագետը ամենևին բացառում է հեղինակի անհատականության դերը: Բացարձակ «անանձնականութիւնը», «մեքենական օրինականութիւնը արտաքին կեանքին, հեղինակին մօտ՝ անձնական ուրոյն հոգեբանութեան մը և աշխարհայեացքի մը բացակայութիւնը՝ կը յանգին,- ինչպէս բացատրում է Չոպանյանը,- լուսանկարչական արտայայտութեան մը, որ արուեստ չի կրնար համարուիլ»²²:

Յուրաքանչյուր գրող ունի իր՝ ստեղծագործողի անհատական հոգեբանությունը, հոգեկան ձգտումները, իր համակրանքներն ու հակակրանքները: Խնդիրն այն է, թե դրանք ինչպէս են դրսևորվում և ինչ ձևով են հանդես գալիս այս կամ այն գրողի գեղարվեստական համակարգում: Շիրվանզադէի ստեղծագործության ամենաարժեքավոր հատկանիշը Չոպանյանը համարում է հատկապես այն, որ գեղագետը մշտական պայքար է մղում միտումնավոր քարոզչի դեմ՝ տեղիք չտալով կանխակալ բարոյախոսության: «Ուշադիր ընթերցողը կը նկատէ...- ասում է հոդվածագիրը,- որ

²⁰ Ա. Չոպանյան, Շիրվանզադէ, «Անահիտ», 1909, № 7- 8, էջ 146:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

այնտեղ կան քանի մը ընդհանուր գծեր, հեղինակին հոգեկան ծագումները մատնող. զգուանք կեղծիքէն, խարդախութենէն, իմաստակութենէն, կոպիտ շահամոլութենէն, պայմանադրամոլութենէն, կեղեքումէն, խոր գթութիւն դէպ ի ընկճումներն ու դժբաղդները, դէպ ի բնութեան և ընկերութեան անարդարութեանց զոհերը. սեր՝ ամէն բանի, որ բնականօրէն գեղեցիկ է ու մաքուր: Բայց ասոնք կ'արտաշնչուին գործէն իբր անոր գերագոյն բուրմունքը. հեղինակը ատոնք իբր սկզբունքներ, վարդապետութիւններ *քարոզելու* ձգտում չէ ունեցած երբէք. ու մանաւանդ երբէք այդ զգացումներն ընթերցողին ներշնչելու կանխորոշ միտումի մը համեմատ չէ որ նկարած է տիպարները. անկողմնակալ է ամենուն համար»²³:

Այս ելակետից էլ Չոպանյանը շատ բարձր է գնահատում Շիրվանզադէի ռեալիզմը՝ այն սկզբունքորէն սահմանազատելով «բնապաշտ» դպրոցի ծայրահեղութիւնից: Քննադատը հանգամանորէն անդրադառնում է նաև Շիրվանզադէի ոճական առանձնահատկութիւններին՝ վերջիններիս շարքում շեշտելով հատկապէս բնականութիւնը, նկարագրութիւնների պատկերավորութիւնը և կենդանութիւնը:

Հատկանշական է, որ տասնամյակներ անց, երբ Չոպանյանը մեկ անգամ ևս անդրադառնում է Շիրվանզադէին, այս անգամ վերջինիս մահվան կապակցութեամբ, դարձյալ շեշտում է գրողի ոճի առանձնահատկութիւնները՝ պարզութիւնը, բնականութիւնը, հարուստ լեզուն՝ ընդգծելու համար նաև, որ սխալ են նրանք, ովքեր գրողին մեղադրում են ոճ չունենալու մեջ: Ստեղծագործական այդ հատկանիշների մեջ քննադատը տեսնում է նաև ռուս գրողների՝ մանավանդ Դոստոևսկու և Տոլստոյի ազդեցութիւնը, և վերջում, նկատի ունենալով Շիրվանզադէի ռեալիզմի կատարելութիւնը, նրան անվանում է «հայկական Իպսէն»²⁴:

Ա. Չոպանյանը անդրադարձել է նաև Հովի. Թումանյանին: Հետաքրքիր է իմանալ, որ 1923 թվականի մարտի 19-ին Փարիզի հայ համալսարանական միության կողմից Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի սրահներից մեկում մեծ բանաստեղծի պատվին կազմակերպած գրական-գեղարվեստական երեկոյում նա հանդես է եկել բանախոսութեամբ, վերլուծել Թումանյանի գրական գործը՝ իր խոսքը համեմտելով գրողի քերթվածների և պոեմների ընթերցումներով²⁵: Այդ զեկուցման մեջ Չոպանյանը Թումանյանին ներկայացրել է նաև որպէս հասարակական գործիչ, որ «մեծ յարգ ու պատիւ կը վայելէր Ազգային բոլոր շրջանակներուն մէջ»: Այստեղ էլ, ինչպէս տեղեկանում ենք, Չոպանյանը հայտնել է Թումանյանի ծանր հիվանդութեան մասին՝ մաղթելով, որ շուտով ապաքինվի սիրելի բանաստեղծը, որ «տակաւին կը գտնուի իր հանճարին լրութեան մէջ»: Սակայն օրեր անց նա Թումանյանի որդուց՝ Համլիկից, ստանում է չարագույժ հեռագիրը. «Քսաներեքի երեկոյեան հայրիկս վախճանեց Մոսկուայում»²⁶: Այդ առիթով ահա Չոպանյանը որոշում է լրագրական մի փոքրածավալ հոդվածով²⁷

²³ Նույն տեղում, էջ 146:

²⁴ Տե՛ս Ա. Չոպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1935, № 6, էջ 44–45:

²⁵ Տե՛ս «Ապագա», Փարիզ, 1923, 24 մարտ, № 17, էջ 3:

²⁶ «Ապագա», Փարիզ, 1923, 31 մարտ, № 13, էջ 1:

²⁷ Տե՛ս Ա. Չոպանեան, Յովհաննէս Թումանեան, «Ապագա», Փարիզ, 1923, № 19, էջ 1-2:

անդրադառնալ մեծ բանաստեղծին, ուր, իր հարգանքի և երախտագիտության խոր զգացումը արտահայտելուց բացի, անհրաժեշտ է գտնում շատ հակիրճ մատնանշել նաև գրողի ստեղծագործության էական գծերը, այն արժեքները, որոնցով թուրմանյանը հարստացրեց հայ քնարերգությունը²⁸:

Առաջին հերթին Չոպանյանը շեշտում է թուրմանյանի ստեղծագործության ժողովրդական արմատները, ընդգծում այն իրողությունը, որ գրողի քնարերգությունը գլխավորապես բարձրացել է ժողովրդական նյութի վրա՝ ներառելով մեր ժողովրդի հինավուրց մտածողությունը, մեր ազգային խառնվածքի կարևոր երանգները: Այս իմաստով գրականագետը թուրմանյանին համարում է Աբովյանի լավագույն հաջորդն ու նրա գրական ավանդների շարունակողը:

Թուրմանյանի գրական նորարարությունը, ինչպես ճշմարտացիորեն գտնում է Չոպանյանը, ավելի որոշ է հատկապես մեր բանաստեղծության մեջ լիրո-էպիկական ժանրի հաստատումով. «Մեր հին ու նոր հմուտ բանաստեղծության մեջ քնարական տարրը չափազանց տիրապետող է. սակավաթիվ են հոն էջեր, ուր գործողություն գոյություն ունենա... Թուրմանյան մտցուց գործողությունը մեր բանաստեղծության մեջ, զարգացուց վիպերգին կարևոր կյանքոտ ճյուղը, և անոր մեջ տվավ գլուխգործոցներ...» (730): Այս նույն միտքն են հավաստում էդ. Ջրբաշյանի «Թուրմանյանի պոեմները» գրքի հետևյալ տողերը. «Բայց կա մի բնագավառ, ուր թուրմանյանի դերը հատկապես մեծ է, բացարձակ իմաստով առաջնակարգ և անփոխարինելի: Դա էպիկական պոեզիայի, պատմողական բանաստեղծական ժանրերի (պոեմի, բալլադի) բնագավառն է: Թուրմանյանի անունը մեր գիտակցության մեջ ամենից առաջ կապվում է էպիկական լայն ու հզոր պոեզիայի հասկացողության հետ: Այստեղ ոչ մի ուրիշ բանաստեղծ չի կարող մրցել թուրմանյանի հետ»²⁹:

Չոպանյանը շատ բարձր է գնահատում նաև թուրմանյանի լավատեսական ոգին՝ գտնելով, որ մեր ժամանակակից մեկամաղձոտ բանաստեղծության մեջ նա բերեց «հոգեկան լուսավոր ու արու առողջության» տրամադրություն: «Անոր երգը ուժի, զվարթության, հավատքի, լավատեսության պոռթքում մըն է, պայծառ ու խրոխտ նույնիսկ ցավի արտահայտության մեջ» (730),- եզրակացնում է գրականագետը՝ բանաստեղծի քնարերգության մեջ հայտնաբերելով մեր ժողովրդի հոգևոր խառնվածքի համար այնքան խորհրդանշական դարձած կենսասիրության ցուլացումը, որը բոլոր ժամանակներում իր դրսևորումն է ստացել մեր բանաստեղծության մեծերի ներշնչանքի մեջ: Այսպես՝ առանց հատուկ զուգահեռ անցկացնելու՝ Չոպանյանը հայտնաբերում է թուրմանյանին Նարեկացու, Քուչակի, Աբովյանի ստեղծագործության հետ կապող ընդհանուր հատկանիշը, որը հետագայում ուրիշների կողմից պետք է ստանար կոնկրետ բովանդակու-

²⁸ Մենք չգիտենք, թե Յ. Թուրմանյանի մասին Չոպանյանի կարդացած հիշյալ բանախոսությունը իր բովանդակությամբ, վերլուծման իր տրամաբանությամբ որքանով է առնչվում այս հոդվածի հետ, սակայն դատելով բանախոսության վերաբերյալ «Ապագա»-ում արտահայտված մտքերից, նաև նրանից, որ բանախոսությունն ու հոդվածը իրար սահմանակցում են խիստ մոտ ժամանակով, կարելի է ենթադրել, որ այդ բանախոսությունը այս հոդվածի մի տեսակ նախորդող զուգակը կարող էր լինել:

²⁹ **էդ. Ջրբաշյան**, Թուրմանյանի պոեմները, Եր., 1964, էջ 5-6:

թյուն և ընդգրկվեր բանաստեղծի գեղարվեստական և ազգային նշանակության ընդհանուր բնութագրի մեջ՝ դառնալով թունանյանագիտության զինանոցի մի կարևոր բաղադրիչը:

Ա. Չոպանյանը հողված է գրել նաև Ավետիք Իսահակյանի մասին մեծ բանաստեղծի 60-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ: Այդ հողվածում նա ցույց է տալիս Իսահակյանի գործի էական գծերը և հատկանիշները՝ արտահայտելով իր անկեղծ զմայլանքն ու սերը բանաստեղծի տաղանդի և «վճիտ նկարագրի» հանդեպ: Չոպանյանը իրավացիորեն Իսահակյանին համարում է մեր նոր քերթության այն գլխավոր սյուներից մեկը, որը «մեծ վիպերգող Թումանեանին կողքին՝ եկաւ դառնալ մեծ քնարերգակը արեւելեան Յայտութեան ու մեծագոյն քնարերգակներէն մին ամբողջ հայ ազգին»³⁰:

Իր խոսքի սկզբում Չոպանյանը հաստատում է, որ հայ բանաստեղծությունը հին ժամանակներից մինչև ներկա օրերը եղել է մեր ազգի մեծ փառքերից, նրա հոգեկան զորության շքեղագույն պոռթկումներից մեկը: Այն միշտ մեր ժողովրդին արժանապատվորեն կանգնեցրել է աշխարհի մեծ ազգերի կողքին: Ա. Իսահակյանի քնարերգությունը գնահատվում է որպես հայ հանճարի այդ մեծագույն արտահայտություններից մեկը, և բանաստեղծը արժանանում է քննադատի՝ «ազգային բանաստեղծ» բարձր պատվանունին:

Չոպանյանին հատկապես ոգևորում է Իսահակյանի բանաստեղծությունների հայկական ցեղադրոշմ գույնն ու շունչը, այն, որ թեև գրողի միտքն ու սիրտը մարզվել և հղկվել են եվրոպական բարձր մշակույթների քուրայում, այնուամենայնիվ նա միշտ էլ իր ներշնչանքը առել է հայրենի բնության գեղեցկություններից, ազգային հարազատ միջավայրից, ժողովրդական երգերից՝ մնալով խորապես Յայ (հայը մեծատառով): Քննադատը խոստովանում է, որ ժամանակին՝ տարիներ առաջ, ինքը ևս խրախուսել է ջահել բանաստեղծին՝ սեփական տաղերը ժողովրդական երգերի ներշնչմամբ հյուսելու, ցեղադրոշմ համեղ ոճի ու լեզվի միջոցով անձնական զգացումները թարգմանելու ձգտումը: «...Այդ հայ գոյնով երգերը կը յօրինէր (Իսահակյանը – Վ. Ա.) ո՛չ բռնագրօսիկ կերպով, ո՛չ իբր շինծունմանողութիւն, այլ բնականօրէն, ինքնեկօրէն, և ցեղային հարազատութեան միացնելով անձնական նօթի մը ինքնատպութիւնը»³¹, - գրում է Չոպանյանը՝ Իսահակյանի քնարերգության կենդանի ոգուն հակադրելով շատերի «արուեստակեալ» արտադրությունները:

Չոպանյանը ընդգծում է նաև Իսահակյանի ստեղծագործական մտքի վստահ սլացքը դեպի համամարդկային մեծ իդեալների ոլորտը՝ այդ հարթության վրա առանձնահատուկ տեղ հատկացնելով «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմին:

Չոպանյանը հաճախ է անդրադարձել նաև Րաֆֆուն: «Անահիտում» տպագրել է «Խասփուշները», բազմաթիվ առիթներով ներկայացրել է նրա արվեստի այս կամ այն կողմը: Սակայն մեծ վիպասանին նվիրված հատուկ աշխատություն գրելու առիթը Չոպանյանը ունեցավ միայն 1937 թվականին՝ Րաֆֆու ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ, նույն «Անա-

³⁰ Ա. Չոպանեան, Ղենքեր–Աւետիք Իսահակեան, «Անահիտ», 1936, № 4, էջ 53:

³¹ Նույն տեղում, էջ 54:

հիտի» էջերում հրապարակելով մի հոդված, ուր ավելի ամբողջական ու հանգամանորեն է ներկայացնում գրողի դիմանկարը¹:

Հոդվածի սկզբում քննադատը տարբերակում է գրողների երկու խումբ. մեկը՝ «տիեզերական կյանքը», համամարդկային հարցերը վարպետորեն արտահայտող, իսկ մյուսը՝ միայն իր ազգին հուզող կենսական խնդիրները ներկայացնող: Չոպանյանը Րաֆֆուն անվերապահորեն զետեղում է երկրորդի մեջ՝ նկատելով, որ «հայը ունեցած է այդպիսի գրագետներու և բանաստեղծներու բույլ մը, որ կսկսի հին ժամանակներու եղիշենն, Խորենացիեն ու Ֆրիկեն և կուգա կհանգի Րաֆֆին կանխող Չամչան վեհաշունչ պատմագրին, Արսեն Բագրատունի և Ղևոնդ Ալիշան դյուցազներգականներուն, Աբովյանին, Ծերենցին» (681): Հայրենաշունչ գրողների շարքը լրացնելով նաև արդի գրական դեմքերի՝ Թումանյանի, Իսահակյանի, Սիամանթոյի, Վարուժանի և ուրիշների անուններով՝ գրականագետը «այդ շքեղ բույլին մեջ» մի առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում Րաֆֆուն՝ գրական այն սեռի մեջ, «որուն ընդլայնողը ու զարգացնողը եղավ» նա:

Մեզանում գրողի անմիջական նախորդներ ճանաչելով Աբովյանին, Մեսրոպ Թաղիադյանին, Չամչան, Արսեն Բագրատունի և Ալիշան Մխիթարյաններին և հատկապես Ծերենցին՝ Չոպանյանը Րաֆֆու ամենամեծ արժանիքը տեսնում է ժանրին նոր բովանդակություն, առավել ներգործության ուժ, հուզականություն և հատկապես արդիական հնչեղություն հաղորդելու մեջ: Րաֆֆու գրական ճաշակի ձևավորման գործում Չոպանյանը կարևոր տեղ է վերապահում նաև եվրոպացի վարպետներից՝ Յյուզոյից, Դյումայից և Վալտեր Սքոտից կրած ազդեցություններին՝ չանտեսելով նաև գրողի «գերզգայուն քնարերգական հրավառ խառնվածքի» նշանակությունը:

Ուշադրության արժանի է հատկապես քննադատի տեսակետը Րաֆֆու ռոմանտիզմի առանձնահատկությունների վերաբերյալ: «Րաֆֆի ռոմանտիկ մըն է էպոս, բայց և ունի դիտելու կարողություն» (683),- գրում է նա: Գրողի ստեղծագործական համակարգում հանգուցային նշանակություն ունեցող այդ իրողությամբ է Չոպանյանը բացատրում նրա ստեղծագործության մեջ կենցաղի, բարքերի, իսկ հաճախ էլ առանձին դեպքերի ու դեմքերի ռեալ, իրական նկարագրությունը, հանգամանք, որ հիմք է տալիս գրականագետին նաև ենթադրելու, թե Րաֆֆու մի շարք գործեր «արդեն առաջին փորձերն են հայ իրապաշտ վեպին, որ հետո, Շիրվանզադեի, Մուրացանի, Նար-Դոսի, Արփիարյանի, Ջոհրապի և այլոց գրչին տակ իր լիալիր զարգացումը պիտի ստանար»: Այս և հատկապես Րաֆֆու ստեղծագործական երևակայության ուժը նկատի ունենալով՝ Չոպանյանը իրավացիորեն նրա գրական մեթոդը կապում է Յյուզոյի ռոմանտիզմի հետ՝ եզրակացնելով. «Րաֆֆի ռոմանտիկ մըն է Յյուզոյի տեսակեն, որուն խանդավառ հոգին ու մեծաթռիչ միտքը ոչ միայն կարող են մերթ իրականությունը դիտել և գոյություն ունեցող մարդկային տիպարները ճշգրտությամբ ներկայացնել, այլև կարող են, ինչ որ բարձրագույն արվեստի մը, մեծագույն տաղանդի մը ապացույցն է, երևակայությամբ հղացված դեմքեր կենդանի տիպարներու վերածել» (706–707):

¹ Հոդվածում Չոպանյանը հատկապես մեծ տեղ է տալիս Րաֆֆու քաղաքական ծրագրերի վերաբերյալ իր հայացքների շարադրմանը. մենք, ելնելով մեր քննության նպատակներից, անհրաժեշտ չենք գտել հանգամանորեն անդրադառնալ:

Կ. Դալլաքյանը այս դատողությունների մեջ նկատում է երկու գրողների ստեղծագործական առանձնահատկությունների զուգադրման այլ եզր. «Չոպանյանը Րաֆֆուն համեմատելով համաշխարհային գրականության մեծ ռոմանտիկների հետ, նրան համարում է «Յուզոյի տեսակեն» այն բանի համար, որ նրա հերոսները «ժողովրդի ծոցեն ելած ու մարդկային ընկերության անարդարություններեն զգված ըմբոստ ու պայքարասեր» մարդիկ են, որոնք պայքարում են «չքավոր ժողովուրդը կեղեքող ու շահագործող գեշ հովիվներուն դեմ»³²:

Խոսելով Րաֆֆու ստեղծագործական ժառանգության գրական-պատմական արժեքի մասին Չոպանյանը շատ բարձր է գնահատում գրողի գործի հատկապես ազատատենչ ու մարտասեր ոգին, ներշնչման ու ոգևորման հզոր ուժը և վերջինիս՝ սերունդների վրա թողած մեծ ազդեցությունը. «Ոչ մեկ հայ հեղինակ - ասիկա պետք է ըսել ու կրկնել,- գրում է ուսումնասիրողը,- եղիշենն ու Խորենացիեն ի վեր, այնպիսի խոր ազդեցություն ունեցած է իր դարաշրջանի հայ երիտասարդության վրա, ինչպիսին ունեցած է Րաֆֆին: Եվ ատիկա անոր համար, որ ան իր հայրենասիրական և ազատասիրական գաղափարները կտարածեր ոչ թե հասարակ քարոզներով, այլ տաղանդավոր վիպասանի կենդանի տիպարներով ու պատկերներով» (707):

Յետևորդական բնութագրումների այս շղթայի մեջ էլ ուրվագծվում են գրականագետի տեսական պատկերացումները գրականության հասարակական դերի և կոչման վերաբերյալ (տես 694–695):

Եվ վերջապես, Չոպանյանը Րաֆֆու արվեստի ամենակարևոր հատկանիշներից մեկը համարում է այն «ինքնաստեղծ» տիպարները, որոնք, ի տարբերություն գրական նախորդների ստեղծած պատմական հերոսների և իրական դեմքերի, կոչված էին իրենց մտացածին արարքներով ժողովրդին ոգևորելու և նրան մղելու ազատագրական պայքարի: «Այդ նորանշան սիստեմը, զոր հայ գրականության մեջ դեռ ոչ մեկը չէր կիրարկած, եվրոպական գրականության մեջ ալ տակավին հազվադեպ էր այն ատեն» (693),- եզրակացնում է գրականագետը:

Րաֆֆու արվեստի այս անկրկնելի յուրահատկությունները նկատի ունենալով էլ ահա՝ Չոպանյանը նրան արժանացնում է «ազգային վիպասան» բարձրագույն տիտղոսին:

Այսպիսով, Ա. Չոպանյանը, ելնելով ազգային մշակույթի միասնության գաղափարից, միշտ իր տեսադաշտում պահեց մեր ազգի երկու հատվածների գրական-մշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքի երեվոյթները՝ հետևելով դրանց զարգացման ընթացքին: Համապատասխան պատմական կացության՝ Չոպանյանը ծրագրեր մշակեց, առաջարկություններ արեց, ուղիներ նախանշեց, նրանց գրական արժեքների գնահատման չափանիշներ առաջադրեց:

Նա ուշագրավ և գիտական լուրջ ուսումնասիրություններ գրեց ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ արևելահայ, իսկ հետագայում՝ սփյուռքահայ ու խորհրդահայ գրողների և նրանց ստեղծագործությունների մասին՝ ազգային միասնական գրականության զարգացման համար միշտ կենսական համարելով նրանց մշակութային մերձեցման, միմյանց միջև մտավոր սերտ հարաբերություններ հաստատելու, իրար լրացնելու ձգտումը:

³² Կ. Դալլաքյան, Արշակ Չոպանյան, Եր., 1987, էջ 436-437:

ВАЧАГАН АВАГЯН – Новая восточноармянская литература в оценке Аршака Чопаняна. – Одна из важнейших сторон деятельности видного западно-армянского критика и литературоведа А. Чопаняна заключалась в том, чтобы восточные и западные армяне познакомились с культурными достижениями друг друга. Это нагляднее всего проявилось в его бытность редактором журнала “Анаит”. Он регулярно освещал литературную политику восточноармянской периодики, последние новинки прозы и поэзии и поднимал насущные вопросы, свойственные как западно-, так и восточноармянским газетам и журналам. Сопоставляя две ветви отечественной словесности, Чопанян исходил из единства национального сознания. Он настойчиво говорил о том, что необходимо сблизить две эти ветви, видя в этом важную предпосылку дальнейшего развития армянской литературы. Не случайно на страницах “Анаит” публиковались произведения соотечественников, живших в Российской империи, статьи о творчестве Х. Абовяна, П. Прошяна, Раффи, Г. Сундукяна, Ал. Ширванзаде, И. Иоаннисяна и др., обзоры, демонстрировавшие главные направления восточноармянской литературы. Заметно оживив интерес к ней западноармянской общественности и критики, Чопанян активно сближал культурную жизнь двух частей народа.

VACHAGAN AVAGYAN – New East-Armenian Literature in Arshak Chopanyan’s Estimation. – One of the significant aspects of Arshak Chopanyan’s activities, from the beginning as a specialist of literature, was his permanent concern of evaluating cultural values of two Armenian sectors, mutual expansion and the issue of acquaintance. The issue of convergence of the Armenian two sectors was particularly emphasized mainly in the period of “Anahit” by Chopanyan, when he, as the editor of the journal, frequently related to literary politics of the Eastern Armenian, the recent novelties of literature and put some phenomena of Western and Eastern Armenian literatures in his circle of criticizing.

Comparing literature of two sectors Chopanyan proposed necessity of spiritual convergence of two sectors basing on the notion of national unified consciousness, as an important precondition of developing of national literature. He periodically published compositions from Eastern Armenian Literature in the pages of “Anahit”, researches on Kh. Abovyan, P. Proshyan, Raffi, G. Sundukyan, Al. Shirvanzade, H. Hovhannisyana and others were publicized, as well as he published critical essays, which outlined the main developing directions of Eastern Armenian literature, and introduced the background of literary movement. So Chopanyan noticeably activated the western society and especially interests of literary criticizing toward eastern literature, and finally created bridges of spiritual convergence in the cultural life of two sectors.